

НЯКОЛКО УВОДНИ ДУМИ

Михаил Груев

Когато преди четири години научният екип от историци, социолози, етнологзи и политолози стартирахме проекта „Преходът – гласове, образи и памет“ всеки от нас имаше собствена (и в този смисъл различаваща се) представа за обекта на изследване, пречупена през съответната ни академична афилиация. Първоначалните ни изследователски намерения изхождаха от разбирането, че става дума за мозаечен и калейдоскопичен проблем, който е възможно да бъде обективиран единствено с интердисциплинарен инструментариум и при преодоляване на методологическите (само)ограничения. Затова и една от специфичните цели на проекта бе насочена към представяне прехода в плуралистична перспектива, която да съдейства за „нормализиране“ на колективно осъзнатото, а оттам и за коригиране на представите за социализма, с който той е неразривно свързан, в техните крайности и за изживяването на т. нар. соцносталгия, присъща на определени сегменти във всички източноевропейски общества.

Другата специфична цел бе чисто изследователската. Съвместната работа на учени и преподаватели от различни дисциплинарни полета на социалните и хуманитарните науки позволи не просто обмен на инструментариум за изследването на специфичните съвременни феномени, а изработването на интердисциплинна методология, позволяваща техния разностранен и многоаспектен анализ.

Третата цел бе образователната. Нейната реализация беше свързана с включването на студенти от различни степени (обучавани в бакалавърски и магистърски програми), докторанти и млади учени в проектните дейности, подготовката им посредством предварителни семинари, отделни лекции и пр. за прилагането на методологически подходи от други научни области и т. н. Част от техните работи могат да бъдат видяни и в настоящия том.

Екипът бе обединен от разбирането за наличие на различни житейски истини и памети от интимния свят на човека до големите социални и политически групи (и съответно субгрупи) и тяхното право на самостоятелно съществуване.

Обединяваща парадигма в работата ни бе разбирането за „колективната памет“ на Морис Халбвакс,¹ „местата на паметта“ на Пиер Нора,² „културната памет“ според формулировката на Ян Асман,³ както и разбирането за

1 Халбвакс, М. *Колективната памет*. С., 2001.

2 Нора, П. *Места на паметта*. С., 2004.

3 Асман, Я. *Културната памет. Писменост, памет и политическа идентичност в ранните високоразвити култури*. С.,

идентичност на Джеймс Клифърд.⁴

Според последния автор, всяка колективна идентичност е изначално хибридна, конюнктурна, а не зададена, и представлява процес, изпълнен с напрежения и противоречия. Другият важен методологически ключ бе разбирането на Морис Халбвакс за паметта, който приема, че тя е от колективен порядък, тъй като индивидите, принадлежащи към общността, могат да си спомнят и да съхраняват спомените само благодарение на общуване и взаимодействие. По този начин колективното задава „социалната рамка“ на паметта, без обаче това да противоречи на много важното и определящо индивидуално ниво: „Независимо, че колективната памет черпи силата и трайността си от това, че има за носител съвкупност от хора, то именно индивидите са тези, които си спомнят в качеството си на членове на дадена група“.⁵ От своя страна, Ян Асман се опитва да разшири тази теоретична перспектива, разграничавайки четири вида памет: миметична (осъществяваща се чрез подражание); предметна (памет за миналото, попиваща се в предметния свят); комуникативна (в сферата на езика и способността за общуване); културна памет (съхраняваща смисъла в рамките на културните цялости, което се осъществява чрез повторение и възпроизводство на символни действия).⁶

2001.

4 Clifford, J. *The Predicament of Culture. Twentieth-Century Ethnography, Literature, and Art*. Harvard University Press, 1988.

5 Халбвакс, М. Цит. съч., с. 17.

6 Асман, Я. Цит. съч., с. 23.

Според Пиер Нора: „Колективната памет е споменът и съвкупността от спомени, съзнателни или не, на един опит, изживян и/или митологизиран от жива общност, за която миналото е неделима част от нейната идентичност“. Тъкмо по този начин става възможно преодоляването на конфликта между интерпретациите, относителността на познанието в историята и политическите употреби на миналото. Този теоретичен дискурс позволи разглеждането на отделни фрагменти, както и на по-големи отрязъци от време и събития, едновременно като история на миналото и като история на изображенията на миналото и техните употреби.⁷ Последното се отнася с особена сила до паметта за прехода, която е функция, но понякога и дисфункция, на политическите и социални процеси в държавата и обществото. Тук приемаме за аксиоматично заключението на Арнолд ван Женеп за ритуалите на преход в човешките общества, преминаващи неизменно през три фази: атомизация (респ. отделяне от предходния статус), състояние на лиминалност (преминаване) и нова агрегация (т. е. приобщаване към новия статус).⁸ С други думи ако се съгласим, че преходът вече е история, в избраната методология има известен елемент на „спешна антропология“ – т. е. на регистриране, картографиране и визуализиране на памет за феномена, която е на път да изчезне или да се трансформира в хода на самата ритуалност на прехода.

Днес, четири години по-късно, можем да твърдим,

⁷ Нора, П. Цит. съч., с. 44-45.

⁸ ван Женеп, А. Класиране на обредите. (Откъс от „Ритуали на преход“) – В: ABC на етнологията. С, 1992, с. 120-125.

че по-голямата част от предварителните ни намерения бяха постигнати. В какво, според мен, се изразяват приносните моменти на проекта?

На първо място това е смяната на изследователската перспектива към феномена. Дотози моменти изследванията на социолози, икономисти и историци бяха изцяло концентрирани върху политическата макрорамка на процеса, разглеждайки го преди всичко фактографско-реконструктивно. Изследователската работа на екипа позволи да бъде формулиран нов поглед, условно да го наречем „поглед отдолу“, представящ прехода като многопластов социален феномен, имащ не само столичен, но и свой провинциален живот, проектиран не само през големите политически каузи, но и през частни житейски стратегии и биографични траектории, живян не само чрез радикализма на промените, но и през всекидневието на адаптацията.

В тази връзка бяха и реализираните case studies на комплексните екипи, работещи върху типологията на промяната в прогресията село – малък град – голям град – столица. Подобни изследвания бяха реализирани в селата Прилеп и Подвис, Карнобатско, Ябланово, Котленско, Белоградчик, Дулово, Кърджали, Димитровград, Перник, Шумен и, разбира се, София. В резултат на работата на сайта на проекта www.prehodbg.com беше натрупана огромна колекция от интервюта, чиито профил е общо взето нехомогенен. Сред тях има както структурирани, така и полуструктурирани интервюта, свободни биографични разкази, пресъздадени постфактум

разговори с респонденти, пожелали анонимност. Може да се обобщи, че към днешна дата това е най-голямата колекция от интервюта за прехода, съществуваща в България. Необходимо е изрично да се подчертае, че тя не е ориентирана към известните политици на прехода, чиито гласове не е трудно да бъдат чути или прочетени в десетки интервюта, речи и коментари. Основната целева група е т. нар. „среден ешелон“ или оперативното ниво на различните институции и каузи, проявили се през първото десетилетие след промените. Става дума за местни функционери на комунистическата партия (включително и на окръжно ниво), културтрегери, протодисиденти, участвали в промените и след това „изчезнали“ от публичното пространство, политически актьори от различни партии, знакови за самите локални общности фигури, чиито глас е бил важен тогава. Натрупаната информация представлява своеобразен дигитален архив, който се намира на разположение на всеки, който пожелае.

Предварителните резултати сочат, че е много трудно преходът да бъде формулиран като автономно исторически период, взет сам за себе си. Това се дължи от една страна на липсата на единство сред изследователите, а и в обществото като цяло, за неговата горна граница и дори по въпроса дали той вече е приключил. От друга страна, обаче, това се дължи на сложната му връзка с периода на социализма. Действително той се мисли от „обикновения“ човек като своеобразна негова антитеза, но парадоксалното е, че се осмисля

именно през категориите, стереотипите и понятията на „соц-а“. Широко разпространената конспиративна парадигма за замислянето и реализацията на прехода също е една от причините и същевременно следствие от възприемането му като естествено продължение (най-вече по отношение на резултатите) на предходната епоха. Тази диалектическа връзка най-ясно личи в изследването на последиците от т. нар. „възродителен процес“. Парадоксално, но именно той се оказва „общо място на паметта“ (но не и „място на обща памет“) при някогашните „възродители“ и „възродени“, както и естествен пролог към статуквото в годините на прехода, установено в т. нар. „смесени райони“.

Представяният тук сборник обобщава частично резултатите от втория етап на проекта „Преходът – гласове, образи, памет“. В някакъв смисъл той представлява продължение на тома *„Преходът в България – памет и рефлексии“* със съставител Михаил Груев, издаден в края на 2013 г. Той се намира в органична връзка и с още едно издание, появило се в резултат от работата на екипа. Става дума за сборника с интервюта, анонимизирани за случая, представящи споменатата вече плуралистична перспектива за „прехода отдолу“, озаглавен *„Паметта за прехода: гласове от няколко български градове. Сборник интервюта и житейски разкази.“* Съст. М. Грекова. С., 2013.

Почти всички включени в настоящия том текстове са в резултат от теренната работа на авторите в споменатите вече селища, но също така в различни

столични и провинциални библиотеки и архиви. Така, тематично и методологически, сборникът се доближава до установената още в самото начало мозаечност и калейдоскопичност на проблема, кръстосвайки свободно между жанровете на класическото академично изследване, научния очерк, есеистиката и библиографския преглед. Оценявайки липсата на изследване върху появата и еволюцията на интернет-пространството в България като сериозен пропуск на самия проект, авторите тук взехме решение за неговото частично (макар и минимално) компенсирание чрез издаването на тома като самостоятелен брой на електронното списание „Анамнезис“. Даваме си сметка, че по този начин, посредством форума на изданието, бихме могли да получим и известна обратна връзка, критични коментари и допълнения към своите текстове.

Един от важните и неизследвани до този момент проблеми, включени в сборника, засяга този с оформилите се в годините на прехода политически субкултури. На него е посветена студията на Веселин Тепавичаров. Тя интерпретира политическата култура и паметта за прехода на „десните български демократи“. С нея авторът продължава цикъла си от публикации върху различните политически субкултури, между които тези на сталинистите, живковистите, монархистите, които не винаги (и дори рядко) съвпадат цялостно с отделни политически субекти. Натрупаният в тази област архив от устни разкази и статии от периодичния печат също съставлява значимо емпирично богатство, чиято

оценка от академичната колегия предстои. Темата е логично продължена със статията на Георги Медаров, посветена на кризата на представителната демокрация, мислена през реалиите и митовете на прехода. Авторът акцентира върху логиката на конспиративното мислене като едно от проявленията на тази криза и като симптом за „неслучилия се преход“, разбран от мнозинството от българите като дълбоко разминаване между хоризонта на очакване и реалността на постигнатото.

Следващият кръг от проблеми е свързан и дори по-скоро произтича от т. нар. „възродителен процес“ и цялата палитра от ефекти, която той има върху прехода. Макар този проблем да е сравнително добре проучен, Георги Бурнаски предлага нов ракурс. Той е посветен на изследването на елита на българските турци през комунистическия период и неговата трансформация в елит на прехода. През публикуваните документи на БКП и през агентурните досиета на няколко знакови фигури в Движението за права и свободи той проследява социалната траектория на тази промяна. Косвено тази тема е свързана и с есето на Мартин Петров, занимаващо се с фигурите на включването, респ. на „българизацията“, сред негови респонденти – турци и българи мюсюлмани от Източните Родопи.

Третият кръг от проблеми на прехода, застъпени в тома, е свързан със завръщането на религиозността. На него е посветена статията на Маргарита Карамихова. В нея се интерпретира „новия живот“ на старите митове и легенди за възникването и строежа на шест специално

подбрани църкви и манастири, започнал с развитието на поклонническия туризъм, нуждите на интернет-пространството и някои регионални политики. Всъщност текстът представлява част от по-голяма монография, която авторката подготвя, посветена на новата динамика на религиозността и еволюцията на християнски и мюсюлмански светиместа в постсоциалистическия период. В края на тома е включена и една много изчерпателна библиография на голямата тема за църквата и вярата през последните три века в българската историческа периодика, излизала в годините на прехода. Тя е дело на Надя Манолова – Николова.

Споменатите теми и проблеми далеч не изчепват сферите на събирателска и изследователска активност в рамките на проекта. Някои от публикациите все още предстоят и вероятно ще намерят място в следващи броеве на списанието. Най-голям, обаче, ще бъде делът на материалите, които ще останат в дигиталния архив на проекта, и които, убеден съм, ще послужат на други работещи в тази сфера колеги, може би през следващите години и дори десетилетия.